

Krzysztof Lewandowski

**Rola środków
wspólnotowych
w przezwyciężaniu
dualizmu
gospodarczego
we Włoszech**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Rola środków wspólnotowych w przezwyciężaniu dualizmu gospodarczego we Włoszech

WYDAWNICTWA
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Krzysztof Lewandowski

**Rola środków
wspólnotowych
w przezwyciężaniu
dualizmu
gospodarczego
we Włoszech**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2013

Krzysztof Lewandowski – Katedra Gospodarki Światowej i Integracji Europejskiej
Instytut Ekonomii, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Uniwersytet Łódzki, 90–214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. 41/43

RECENZENT

Jacek Otto

REDAKTOR WYDAWNICTWO UŁ

Ewa Siwińska

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

OKŁADKĘ PROJEKTOWAŁA

Joanna Skopińska

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2012

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.06093.13.0.H

ISBN (wersja drukowana) 978-83-7525-836-3

ISBN (ebook) 978-83-7969-222-4

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

Druk i oprawa: Quick Druk

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
Rozdział I. Przyczyny zróżnicowania poziomu gospodarczego we Włoszech w świetle wybranych teorii	15
1. Ujęcie historyczne dualizmu ekonomicznego	16
1.1. Analiza historyczna dualizmu gospodarczego na świecie	16
1.2. Analiza historyczna dualizmu gospodarczego we Włoszech	25
2. Ujęcie socjologiczne przyczyn dualizmu gospodarczego	33
2.1. Teoria amoralnego familizmu i immobilizmu społecznego	33
2.2. Teoria kapitału społecznego	38
3. Ujęcie ekonomiczne dualizmu gospodarczego	44
3.1. Teorie rozwoju niezrównoważonego	44
3.2. Teorie rozwoju regionalnego	54
3.3. Teorie rozwoju endogenicznego	61
Podsumowanie	68
Rozdział II. Polityka wspierania słabiej rozwiniętych regionów Włoch w okresie interwencji nadzwyczajnych	69
1. Sytuacja gospodarcza Włoch po II wojnie światowej	70
1.1. Reforma rolna na południu Włoch	71
1.2. Projekty odbudowy i industrializacji południa Włoch	73
1.3. Przygotowanie interwencji nadzwyczajnych	75
2. Faza preindustrialna w okresie interwencji nadzwyczajnych (1951–1961)	77
2.1. Realizacja reformy rolnej	78
2.2. Działalność Funduszu dla Południa	80
2.3. Przygotowania do drugiej fazy interwencji	82
3. Faza industrializacji Południa (1962–1975)	84
3.1. Programowanie na południu Włoch	85
3.2. Stworzenie polityki industrializacji	87
3.3. Narodowy Program Gospodarczy i Plan Koordynacji	88
3.4. Utworzenie regionów i ich rola w realizacji polityki industrializacji	90
4. Reforma i zniesienie interwencji nadzwyczajnych (1976–1992)	93
5. Rezultaty gospodarcze Południa w okresie interwencji nadzwyczajnych	97
5.1. Zmiany demograficzne i zmiany migracyjne	98
5.2. Dynamika zatrudnienia, produkcji i produktywności w poszczególnych sektorach gospodarki Włoch	100
5.3. Wsparcie publiczne dla południa Włoch	104
6. Krajowa polityka spójności po zakończeniu okresu interwencji nadzwyczajnych	110
7. Ocena interwencji nadzwyczajnych we Włoszech	116
Podsumowanie	121

Rozdział III. Polityka regionalna Wspólnot Europejskich	123
1. Geneza wspólnotowej polityki regionalnej	123
2. Reforma funduszy strukturalnych	132
2.1. Jednolity Akt Europejski i pierwszy pakiet Delorsa	133
2.2. Traktat o Unii Europejskiej i drugi pakiet Delorsa	135
2.3. Traktat amsterdamski i pakiet Santera	136
2.4. Agenda Lizbońska i reforma z 2006 r.	138
3. Zasady europejskiej polityki regionalnej	140
3.1. Zasady generalne	141
3.2. Zasady organizacji polityki regionalnej	144
3.3. Zasady finansowania polityki regionalnej	147
3.4. Zasady oceny realizacji programów	150
4. Cele polityki regionalnej i ramy finansowe w poszczególnych okresach programowa- nia	153
4.1. Cele polityki regionalnej i alokacja finansowa w okresie programowania 1989–1993	155
4.2. Cele polityki regionalnej i alokacja finansowa w okresie programowania 1994–1999	158
4.3. Cele polityki regionalnej i alokacja finansowa w okresie programowania 2000–2006	160
4.4. Cele polityki regionalnej i alokacja finansowa w okresie programowania 2007–2013	163
5. Ocena polityki regionalnej Unii Europejskiej	165
5.1. Konwergencja regionów europejskich	166
5.2. Pozytywne aspekty polityki regionalnej	172
5.3. Krytyka wspólnotowej polityki regionalnej	177
Podsumowanie	179
Rozdział IV. Realizacja wspólnotowej polityki spójności we Włoszech i jej znaczenie w wyrównywaniu dysproporcji regionalnych	181
1. Dostosowanie Włoch do wspólnotowej polityki regionalnej	182
1.1. Źródła niespójności polityki	183
1.2. Instytucje włoskie a programowanie wspólnotowe	187
1.3. Procedura programowania we Włoszech	189
2. Wykorzystanie funduszy wspólnotowych w okresie programowania 1989–1993	192
2.1. Cele ogólne i osie priorytetowe	193
2.2. Alokacja zasobów	194
2.3. Problemy w realizacji strategii	196
3. Wykorzystanie funduszy wspólnotowych w okresie programowania 1994–1999	197
3.1. Cele ogólne i osie priorytetowe	198
3.2. Alokacja zasobów	199
3.3. Komponenty Narodowych Strategicznych Ram Odniesienia	202
3.4. Problemy w realizacji strategii	205
4. Wykorzystanie funduszy wspólnotowych w okresie programowania 2000–2006	206
4.1. Cele ogólne i osie priorytetowe	207
4.2. Alokacja finansowa	208
4.3. Problemy w realizacji strategii	211
5. Wykorzystanie funduszy strukturalnych w okresie programowania 2007–2013	212
5.1. Przygotowanie Narodowych Strategicznych Ram Odniesienia	212
5.2. Cele ogólne i osie priorytetowe	214

5.3. Programy operacyjne i alokacja zasobów	215
5.4. Postępy w realizacji Narodowych Strategicznych Ram Odniesienia w okresie programowania 2007–2013	222
6. Ocena realizacji wspólnotowej polityki spójności we Włoszech	226
Podsumowanie	229
Rozdział V. Pomiar zróżnicowania rozwoju społeczno-gospodarczego Włoch i skuteczności prowadzonej polityki	231
1. Pozycja regionów południowych Włoch na tle innych regionów kohezyjnych w „starych” krajach członkowskich	232
2. Różnice rozwojowe we Włoszech	244
2.1. Różnice w PKB <i>per capita</i> : poziom i dynamika w okresie długim	244
2.2. Dynamika wydajności pracy i zatrudnienia	246
2.3. Dynamika konsumpcji i inwestycji	248
2.4. Bezrobocie i szara strefa	251
3. Wpływ funduszy strukturalnych na konwergencję we Włoszech	253
3.1. Różnice regionalne i konwergencja regionalna we Włoszech	254
3.2. Przegląd literatury dotyczącej wpływu funduszy strukturalnych na proces konwergencji we Włoszech	258
3.3. Model ekonometryczny	260
4. Możliwości rozwoju regionów południowych Włoch	271
4.1. Badania i rozwój	271
4.2. Bezpośrednie inwestycje zagraniczne	273
4.3. Przestępczość	274
4.4. Turystyka	276
Podsumowanie	278
Zakończenie	779
Bibliografia	285
Spis tabel	303
Spis wykresów	305
Aneksy	307
Od Redakcji	315

WSTĘP

Polityka wspierania regionów depresyjnych ma we Włoszech stosunkowo długą tradycję. Po zjednoczeniu kraju rozwój jego północnej i południowej części potoczył się zupełnie odmiennymi ścieżkami, czego efektem była silnie zarysowana dywergencja poziomów dochodu i zatrudnienia. Do unifikacji państwa w sensie ekonomicznym konieczne było zatem podjęcie działań, które umożliwiłyby mniej rozwiniętym regionom południowym (*Mezzogiorno*) nadrobienie dystansu do dynamicznie rozwijającej się pozostałej części kraju (*Centro-Nord*).

Gospodarka włoska stanowi unikalny w skali europejskiej przykład ekonomii dualnej, oznaczającej istnienie dwóch odmiennych, lecz uzależnionych od siebie systemów gospodarczych w obrębie tego samego kraju. Różnice te dotyczą struktury gałęziowej gospodarki, poziomu dochodu i konsumpcji, technologii, a także struktury popytu. Pomimo trwającej już szóste dziesięciolecie polityki wspierania obszarów Południa, różnice rozwojowe w stosunku do pozostałej części kraju nadal są bardzo duże.

Permanentne utrzymywanie się dualizmu gospodarczego we Włoszech staje się nie tylko interesującym przedmiotem analiz ekonomicznych, ale również rodzi wiele problemów natury politycznej i społecznej. Z tego względu wspieranie depresyjnych regionów południowych we Włoszech było i jest ważnym przedmiotem działania zarówno rządu włoskiego, jak i wspólnotowej polityki regionalnej. W obu przypadkach oczekiwano i dążono do odwrócenia negatywnej tendencji w kształtowaniu się dochodów i zatrudnienia. Brak odczuwalnych skutków prowadzenia dotychczasowej polityki strukturalnej, skłania do refleksji nad tym, gdzie leżą przyczyny niepowodzeń i jakie instrumenty wsparcia należy wybrać, aby działania były rzeczywiście efektywne.

Istnieje kilka powodów, które skłoniły autora do wyboru niniejszej problematyki: po pierwsze, była to chęć zaprezentowania bardzo bogatych doświadczeń Włoch we wspieraniu obszarów słabiej rozwiniętych, zwłaszcza rozwiązań instytucjonalnych, prawnych oraz ekonomicznych instrumentów wsparcia. Po drugie, wśród krajów Unii Europejskiej Włochy są w zasadzie jedynym państwem z cechami gospodarki dualnej. Taka gospodarka występuje zazwyczaj w krajach rozwijających się, dlatego jej wykształcenie się w wysoko rozwiniętym kraju jest fenomenem na skalę światową. Trzeci powód to pragnienie pokazania specyficznych problemów, z jakimi związana była realizacja wspólnotowej polityki

spójności wśród starych krajów Unii Europejskiej, a w szczególności na obszarze *Mezzogiorno*. Po czwarte, była to możliwość uzyskania dość długiego horyzontu czasowego do przeprowadzenia analizy badawczej. Regiony włoskiego *Mezzogiorno* należały do obszarów kohezyjnych (tzw. regiony Celu 1) w pierwszym okresie programowania i większość z nich utrzymała swój status również do dziś.

Zasadniczym celem pracy jest pokazanie roli, jaką odegrały środki z europejskich funduszy strukturalnych w stymulowaniu słabo rozwiniętych regionów południowej części Włoch. Ponadto poprzez zestawienie wspólnotowej polityki spójności z polityką prowadzoną na szczeblu krajowym podjęta zostanie próba ukazania jej specyficznego charakteru, jej zalet i słabości. Tak wyznaczony cel określa podstawowe zadanie badawcze, jakim jest wykazanie jakościowej zmiany w polityce wspierania obszarów słabiej rozwiniętych wywołanej zastąpieniem tzw. polityki interwencji nadzwyczajnych przez wspólnotową politykę spójności społeczno-gospodarczej.

Główna teza pracy została sformułowana następująco:

Europeizacja polityki wspierania obszarów depresyjnych podniosła efektywność tej polityki i miała pozytywny wpływ na proces zmniejszania dysproporcji rozwojowych we Włoszech.

Ponadto zostały sformułowane trzy hipotezy cząstkowe:

1) krajowa polityka wspierania obszarów *Mezzogiorno* (polityka interwencji nadzwyczajnych) nie była w stanie przezwyciężyć dualizmu gospodarczego we Włoszech mierzonego relacją poziomów PKB *per capita* Południa i Centrum-Północy;

2) wsparcie w ramach wspólnotowej polityki spójności korzystnie wpłynęło na proces zmniejszania się dysproporcji gospodarczych we Włoszech, mierzonych wskaźnikiem β – konwergencji, a także na zbieżność poziomów PKB *per capita*, stopy bezrobocia oraz produktywności między Południem a Centrum-Północą;

3) wspólnotowa polityka spójności pozwoliła na zmniejszanie dystansu regionów *Mezzogiorno* w stosunku do pozostałych regionów europejskich mierzonego w kategoriach PKB *per capita*.

Weryfikacja pierwszej hipotezy badawczej, dotyczącej skuteczności prowadzenia polityki wspierania *Mezzogiorno* w celu przezwyciężenia narastającego dualizmu gospodarczego, przeprowadzona zostanie w kilku etapach. Wymagać ona będzie:

- 1) zdefiniowania pojęcia dualizmu gospodarczego;
- 2) wyjaśnienia źródeł dualnego rozwoju w drodze ustalenia czynników odpowiedzialnych za powstanie nierówności gospodarczych;
- 3) przedstawienia teorii ekonomicznych zakładających możliwość rozwoju nie zrównoważonego i ich krytycznej weryfikacji w odniesieniu do Włoch;
- 4) przedstawienia ewolucji polityki rozwojowej – w szczególności priorytetów rozwojowych, uregulowań prawnych, instrumentów wsparcia;

5) oceny całego okresu „interwencji nadzwyczajnych”, opierając się na poniesionych na jej realizację kosztach i osiągniętych wynikach.

Weryfikacja drugiej hipotezy badawczej, a więc wykazanie, czy dzięki polityce wspólnotowej udało się zmniejszyć różnice regionalne we Włoszech, zostanie również przeprowadzona w kilku etapach. Obejmie ona następujące działania:

1) zaprezentowanie najważniejszych cech wspólnotowej polityki regionalnej – jej instrumentów, zasad i celów;

2) ocenę skuteczności działania wspólnotowej polityki regionalnej z punktu widzenia realizacji jej podstawowego celu, czyli zmniejszenia dysproporcji regionalnych w ramach Wspólnoty;

3) analizę dostosowań Włoch do wspólnotowej polityki spójności;

4) przedstawienie realizacji polityki spójności w kolejnych okresach programowania;

5) analizę statystyczną nierówności dochodowych pomiędzy regionami *Mezzogiorno* a Centrum-Północą;

6) konstrukcję modelu empirycznego, który w precyzyjny sposób pokazywałby wpływ środków z funduszy strukturalnych na proces konwergencji we Włoszech;

7) empiryczną weryfikację wpływu funduszy strukturalnych na proces konwergencji warunkowej regionów włoskich.

Trzecia hipoteza badawcza jest uzupełnieniem drugiej. Występuje w niej jedynie inny punkt odniesienia, gdyż zbieżność jest analizowana z punktu widzenia przybliżania się regionów *Mezzogiorno* do średniej unijnej. Weryfikacja hipotezy nastąpi na podstawie analizy porównawczej z innymi regionami Celu 1 „starych” państw unijnych zawartej w rozdziale piątym.

Celowi pracy, a także podstawowemu zadaniu badawczemu została podporządkowana treść opracowania. Składa się ono ze wstępu, pięciu rozdziałów oraz zakończenia.

Rozdział pierwszy ma charakter wprowadzający do dalszej analizy. W rozdziale tym głównym zadaniem badawczym będzie wyjaśnienie źródeł dualizmu gospodarczego we Włoszech, a także próba jego interpretacji na podstawie wybranych teorii. W tym celu podjęte zostaną obszernie badania literatury przedmiotu z zakresu problematyki wzrostu gospodarczego. Zaprezentowane zostaną trzy ujęcia problemu: historyczne, socjologiczne oraz ekonomiczne. Głównym zamierzeniem jest, aby analiza nie ograniczała się jedynie do przedstawienia założeń i istoty poszczególnych teorii, ale również to, aby w możliwie największym stopniu wyjaśnić przy ich pomocy niezwykle złożoną problematykę asymetrycznego rozwoju. Ta złożoność z kolei przesądziła o wyborze podejścia interdyscyplinarnego. W ujęciu historycznym akcent położony zostanie na czynniki, które mają wpływ na powstanie i utrzymywanie się nierówności dochodowych. Część ta zawiera czynniki wskazywane przez różnych historyków w podziale na tradycyjne, geograficzne, polityczne, instytucjonalne i kulturowe. Następnie te same

czynniki będą odniesione do wyjaśnienia dualizmu we Włoszech. W ujęciu socjologicznym przedstawiono dwie ważne dla interpretacji włoskiego dualizmu teorie – amoralnego familizmu oraz kapitału społecznego. Trzecie z ujęć obejmuje teorie ekonomiczne. Ze względu na ich bardzo dużą ilość wybrano tylko te, które można w bezpośredni lub pośredni sposób odnieść do gospodarki włoskiej – w szczególności teorie rozwoju nie zrównoważonego oraz popularne do dziś teorie rozwoju regionalnego oraz teorię rozwoju endogenicznego.

Ustalenie czynników odpowiedzialnych za powstanie i utrzymywanie się dualizmu gospodarczego będzie wprowadzeniem do rozważań nad analizą skuteczności polityki gospodarczej nastawionej na przezwycięzenie nierówności rozwojowych. Dlatego też szczególna uwaga będzie zwrócona na przydatność omawianych teorii pod kątem praktycznego ich wykorzystania do prowadzenia polityki.

W rozdziale drugim ukazana zostanie problematyka wspierania słabiej rozwiniętych regionów *Mezzogiorno* w okresie poprzedzającym wprowadzenie wspólnotowej polityki spójności. Analiza prowadzona będzie pod kątem oceny efektywności prowadzonej polityki, doboru instrumentów i priorytetów. Będzie ona zmierzać do weryfikacji pierwszej hipotezy badawczej, zakładającej, iż prowadzona we Włoszech polityka interwencji nadzwyczajnych nie była w stanie doprowadzić do redukcji różnicowań regionalnych. Układ rozdziału pokazuje przede wszystkim ewolucję tej polityki, w której dokonano umownego podziału zgodnie z literaturą przedmiotu na trzy fazy: preindustrializację, industrializację i deindustrializację. Przedstawiono w nim tło historyczne tworzenia polityki, uregulowania prawne, które były podstawą prowadzenia interwencji, a także instytucjonalne – w szczególności działalność kluczowej dla tego okresu instytucji – Funduszu dla Południa. Następna część rozdziału zawiera opis zmian, które zaszły we włoskiej polityce wspierania regionów depresyjnych po zakończeniu okresu interwencji nadzwyczajnych. Ze względu na to, iż polityka ta była zharmonizowana z polityką wspólnotową, analiza w tej części będzie dostarczać cennego materiału porównawczego służącemu głównemu celowi pracy. W dalszej części rozdziału zaprezentowane będą również wyniki gospodarcze osiągnięte w trzech fazach interwencji nadzwyczajnych. Dane empiryczne posłużą do weryfikacji pierwszej hipotezy badawczej, a także pozwolą na dokonanie oceny całego analizowanego okresu. Ocena ta, zawarta w końcowej części rozdziału, odnosić się będzie zarówno do całości okresu, jak również do jego poszczególnych faz, ze względu na odmienne rezultaty osiągnięte w każdej z nich.

Rozdział trzeci poświęcony będzie wspólnotowej polityce regionalnej. Jest on punktem wyjścia do weryfikacji drugiej hipotezy badawczej. W celu ukazania znaczenia polityki wspólnotowej w procesie konwergencji konieczna stała się jej szczegółowa analiza. Na początku będzie przedstawiona geneza i ewolucja tejże polityki ze szczególną uwagą położoną na kluczowe reformy. Następnie bardzo dokładnie omówione zostały zasady, na których opiera się wspólnotowa polityka spójności, a także cele realizowane w poszczególnych okresach programowania.

W tej części przedstawione zostały środki, jakie przeznaczono na jej realizację w podziale na poszczególne cele, a także kraje członkowskie. Na marginesie rozważań przedstawione zostaną włoskie regiony uczestniczące w realizacji Celu 1, a także wielkość środków wspólnotowych przeznaczonych na ich wsparcie w każdym z okresów programowania. Istotne znaczenie z punktu widzenia pomiaru oddziaływania polityki wspólnotowej na konwergencję ma końcowy podrozdział, dotyczący oceny polityki regionalnej. Zaprezentowano w nim przegląd literatury poświęconej procesowi konwergencji w państwach i regionach UE, zwłaszcza wykorzystanych do tego celu modeli ekonometrycznych. Zestawienie służy pokazaniu korzyści płynących dla regionów z tytułu uczestnictwa w realizacji wspólnotowej polityki spójności, a także negatywnych aspektów tego uczestnictwa.

Rozdział czwarty przedstawia realizację wspólnotowej polityki regionalnej we Włoszech. Dostarcza on materiału teoretycznego, jak i danych empirycznych niezbędnych dla weryfikacji drugiej i trzeciej hipotezy badawczej. Ze względu na zakres i cel pracy analiza została ograniczona w nim do regionów, które uzyskały wsparcie w ramach celu konwergencja (regiony Celu 1). Punktem wyjścia było zaprezentowanie dostosowań dotychczasowej włoskiej polityki wspierania obszarów słabiej rozwiniętych do wspólnotowej polityki regionalnej. Chodzi w szczególności o harmonizację polityki włoskiej z zasadami obowiązującymi na szczeblu wspólnotowym, a także dostosowania o charakterze instytucjonalnym. Następnie omówiona została procedura programowania w państwie włoskim. Najobszerniejszą część stanowi analiza realizacji polityki wspólnotowej w czterech okresach programowania (1989–1993, 1994–1999, 2000–2006 oraz 2007–2013). Zawiera ona charakterystykę celów, osi priorytetowych, a także programów operacyjnych realizowanych w każdym z okresów. Ponadto przedstawiona została szczegółowa alokacja finansowa, a także najważniejsze problemy, jakie występowały w trakcie realizacji programów.

Rozdział piąty ma charakter empiryczny i służy weryfikacji drugiej i trzeciej hipotezy badawczej. Na początku zaprezentowana będzie analiza porównawcza włoskich regionów *Mezzogiorno* z innymi regionami Celu 1 w krajach starej Unii (regiony hiszpańskie, portugalskie, greckie i wschodnioniemieckie). Przedmiotem tej analizy będą trzy wskaźniki: PKB *per capita* regionu w stosunku do średniej wspólnotowej, stopa bezrobocia oraz relacja wydatków na badania i rozwój w odniesieniu do PKB. Druga część zawierać będzie analizę porównawczą regionów Południa z ich odpowiednikami z północnej i centralnej części kraju. Pod uwagę wzięte zostaną takie zmienne, jak: dynamika i poziom PKB, zatrudnienia oraz wydajności pracy; wielkość i dynamika inwestycji oraz konsumpcji, a także poziom bezrobocia i zatrudnienie w szarej strefie. Analiza porównawcza będzie uzupełniona badaniem przeprowadzonym na podstawie skonstruowanego w części trzeciej modelu ekonometrycznego pokazującego wpływ środków wspólnotowych na proces konwergencji regionów włoskich w latach 1994–2008. Analizę kończą propozycje dotyczące możliwości wspierania rozwoju regionów *Mezzogiorno* w przyszłości.

W pracy zastosowano dwie główne metody badawcze: model ekonometryczny i analizę porównawczą. Punktem wyjścia dla konstrukcji modelu był neoklasyyczny model Solowa, rozszerzony następnie o kapitał ludzki przez Mankiwa, Romera i Weila. Jego ostateczny kształt różni się w szczegółach od teoretycznego pierwowzoru (np. uwzględnienie ważonego współczynnika skolaryzacji), jak i innych modeli, które były wykorzystywane do podobnych badań. Analiza porównawcza obejmuje dwa zestawienia, które ułatwiają zrozumienie procesu konwergencji regionów *Mezzogiorno*. Pierwsze z nich obejmuje porównanie zmian najważniejszych zmiennych makroekonomicznych z wybranymi regionami Celu 1 „starych” państw członkowskich. Drugie natomiast obejmuje badanie zmian dynamiki i poziomu wybranych zmiennych makroekonomicznych w dwóch częściach kraju: na Południu i w Centrum-Północy.

Okres objęty badaniem zawiera się między rokiem 1951 (początek okresu interwencji nadzwyczajnych i rozpoczęcie działalności Funduszu dla Południa) a 2010. Ze względu na potrzebę ukazania zmian w polityce wspierania *Mezzogiorno* czas ten podzielono na dwa etapy, których granice czasowe są nieostre. Pierwszy z nich obejmuje okres od początku lat pięćdziesiątych do zakończenia interwencji nadzwyczajnych (1993). Drugi etap rozpoczyna się wraz z początkiem drugiego okresu programowania (1994) i kończy na roku 2010. Lata 1989–1993 można uznać za okres przejściowy, gdyż europeizacja polityki regionalnej przebiegała z pewnymi problemami, wynikającymi z kontynuowania przez administrację włoską interwencji nadzwyczajnych.

Przy pisaniu pracy wykorzystano zróżnicowany materiał źródłowy. Składa się na niego przede wszystkim włoska literatura fachowa, a także wiele pozycji w języku polskim, angielskim, niemieckim. Poza książkami i artykułami naukowymi wykorzystano wiele raportów i aktów prawnych zarówno włoskich, jak i europejskich. Przy badaniach empirycznych wykorzystano głównie dane pochodzące z włoskiego instytutu statystycznego ISTAT, Agencji Rozwoju Południa SVIMEZ oraz europejskiego Eurostatu.

ROZDZIAŁ I

PRZYCZYNY ZRÓŻNICOWANIA POZIOMU GOSPODARCZEGO WE WŁOSZECH W ŚWIETLE WYBRANYCH TEORII

Rozdział ten ma na celu pokazanie źródeł dualizmu gospodarczego występującego we Włoszech na podstawie wybranych teorii rozwoju gospodarczego. Dla celów niniejszej pracy przyjęto, iż dualizm gospodarczy będzie oznaczał współistnienie, w ramach tego samego systemu gospodarczego, odmiennych zbiorowości, których rozwój (mierzony np. w kategoriach realnego PKB *per capita* lub przekształceń społeczno-gospodarczych) następuje według różnych trajektorii i utrzymuje się w czasie. Dualizm gospodarczy może przejawiać się w trzech formach: dualizmie terytorialnym, czyli w przestrzennym zróżnicowaniu rozwoju, dualizmie sektorowym, czyli w różnicach w strukturze gospodarki, oraz dualizmie rynku pracy, czyli w odmiennej strukturze rynku pracy. W pracy przyjęto, iż we Włoszech współistnieją wszystkie trzy formy dualizmu¹.

Ze względu na złożoność problemu i wielość teorii zaprezentowane zostaną trzy odmienne podejścia do danego zagadnienia. W ujęciu historycznym podjęta zostanie próba pokazania czynników, które mogły przyczynić się do powstania zróżnicowania dochodów na świecie, a następnie odniesienie tych teorii do przypadku Włoszech. W ujęciu socjologicznym przedstawione zostaną teorie, które źródeł dualizmu upatrują w zjawiskach i procesach społecznych zachodzących wśród ludności *Mezzogiorno*. Odwołanie się do interpretacji pewnych procesów zostało zastosowane także w przypadku teorii ekonomicznych. Ze względu na mnogość tych teorii analiza została ograniczona do trzech podejść, które można wykorzystać do interpretacji zjawiska dualizmu gospodarczego we Włoszech.

W rozdziale tym sformułowane zostały następujące pytania badawcze: Czy można ustalić główną przyczynę dualizmu gospodarczego we Włoszech?

¹ Por. C. Vita, *I modelli dualistici di sviluppo e il dibattito sul Mezzogiorno*, [w:] R. Realfonzo, C. Vita (red.), *Sviluppo dualistico e Mezzogiorni d'Europa. Verso nuove interpretazioni dei divari regionali in Europa e in Italia*, Franco Angeli, Milano 2006, s. 259–295.

Czy podejście interdyscyplinarne do analizy tego zjawiska jest zasadne? Jaka jest rola czynników pozaekonomicznych w relacji do tradycyjnych przy wyjaśnianiu źródeł dualizmu?

1. Ujęcie historyczne dualizmu ekonomicznego

1.1. Analiza historyczna dualizmu gospodarczego na świecie

Zagadnienie nierównomiernego rozwoju gospodarki światowej od dawna było przedmiotem analiz i rozważań wielu historyków gospodarczych. Starali się oni poznać czynniki, które doprowadziły do podziału świata na bogatą Północ i biedne Południe. Są oni jednak świadomi, iż gospodarka nie jest dziedziną, którą można rozpatrywać w oderwaniu od innych, a historia gospodarcza – wydzielonym obszarem, w którym można by się najspokojniej zamknąć: „w historii wszystko się ząbija, a działalności gospodarczej nie sposób oddzielić od polityki i poglądów, które ją otaczają, ani od możliwości i uwarunkowań, wśród których przebiega”². Już w 1776 r. Adam Smith w *Bogactwie narodów* starał się uporządkować niejednorodność i złożoność danych historycznych, kategoryzując je.

Smith wyróżnił trzy grupy czynników, które wpływają na bogactwo narodów. Pierwsza z nich obejmuje tworzenie wewnętrznego kapitału państwa pod postacią pracy, przy udziale kapitału i zasobów naturalnych: „Roczna praca każdego narodu jest funduszem, który zaopatruje go we wszystkie rzeczy konieczne i przydatne w życiu... [a jego wysokość] zależy od dwóch okoliczności: po pierwsze od zręczności, sprawności i znanstwa, z jakim swą pracę zazwyczaj wykonywa, i po drugie od stosunku liczby tych, którzy pracują użytecznie, do liczby tych, którzy tego nie czynią”³. Wytwarzanie tego kapitału następowało wskutek połączenia różnych elementów ekonomicznych, takich jak: podział pracy, poziom stopy procentowej, ustalanie cen towarów, wypłaty dla pracowników, zyski z obracania kapitałem, podział zasobów i rozwój handlu wewnętrznego. W pierwszej kolejności to obywatele są odpowiedzialni za tworzenie bogactwa, zaś państwo ma ich wspierać i zapewniać równe szanse pod względem prawnym.

Kolejny, drugi czynnik wzrostu bogactwa to – zdaniem Smitha – wymiana zagraniczna. Handel międzynarodowy to zewnętrzna produkcja kapitału, która polega na wymianie między państwami kapitałów wytworzonych przez ich obywateli. Wymiana zyskowna dla obu stron charakteryzuje się zachowaniem umiaru w ustalaniu cen oraz prowadzenia jej z uwzględnieniem globalnego podziału zasobów i pracy.

² F. Braudel, *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek. Czas świata*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1992, s. 7.

³ A. Smith, *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, De Agostini–Altaya, Warszawa 2003, s. 10.

Trzecim czynnikiem tworzenia bogactwa jest odpowiednia polityka państwa. Smith uważał, że tworzenie bogactwa nie jest zadaniem rządu, lecz prywatnych przedsiębiorców, dlatego aparat państwowy miał obowiązek chronić obywateli i tworzyć dla nich środowisko równych szans na tworzenie kapitału we wszystkich dziedzinach. Stąd wydatki nie powinny nadmiernie skupiać się na reprezentacyjnej otoczce władzy podkreślającej nadrzędność, ale na służeniu obywatelom. Tylko w ten sposób obywatele mogą skupić się na tworzeniu bogactwa wewnętrznego⁴.

Współcześnie zagadnienie dualistycznego rozwoju świata obejmuje dwie szkoły. Pierwsza z nich (np. D. Landes, E. Jones, P. Kennedy) przyjmuje europocentryczny punkt widzenia. Stara się udowodnić, iż „Europa (Zachód) to źródło wynalazczości, innowacji i postępu”⁵. Głównymi przyczynami postępu i innowacji są pewne cechy rozumu, czy też ducha, specyficzny rodzaj racjonalności, który występuje wśród Europejczyków. „Świat pozaeuropejski to źródło tradycyjnych więzi, zacofania kulturowego i stagnacji. Postęp dokonuje się tu wskutek dyfuzji, promieniowania z zewnątrz, a więc wskutek rozprzestrzeniania się idei, osadnictwa i towarów pochodzących z Europy”⁶.

Druga grupa (m.in. J. Blaut, A. G. Frank, Ph. Norel) stara się obalić mit europejskiej wyjątkowości. Rzekome historyczne pierwszeństwo Europejczyków w technologii, pomimo jej zapożyczeń, wyjątkowa racjonalność i wolność, wreszcie wizja społeczeństwa (duże znaczenie państwa, Kościoła i rodziny) nie znajdują potwierdzenia w faktach. Autorzy ci zwracają uwagę, iż prawie do XIX w. Europa pozostawała w tyle za Chinami w zakresie PKB na 1 mieszkańca, wzrostu ludności oraz rozwoju techniki i urbanizacji⁷.

Historycy gospodarczy, analizując przyczyny bogacenia się narodów w przeszłości, wyodrębnili grupę czynników, które zadecydowały o rozwoju cywilizacyjnym wybranych części świata. Obok czynników tradycyjnych, o których wspominał Adam Smith, eksponują oni czynniki geograficzne, kulturowe, i trudne do jednoznacznego przypisania kwestie związane z nauką, ustrojami politycznymi i społecznymi.

1. Czynniki tradycyjne – zdaniem wielu historyków, oczywistym warunkiem rozwoju gospodarki była żywotna i prosperująca gospodarka rynkowa. Jej rozwój dokonywał się w skali całego świata, ale tempo tego rozwoju było nierównomierne w skali globu. Dowodem działania gospodarki rynkowej, wszędzie

⁴ Zob. R. Gwiazdowski, *Adama Smitha koncepcja funkcji państwa, handlu międzynarodowego, finansów publicznych i podatków*, „Studia Iuridica” 2003, nr XLI, s. 87–90.

⁵ D. S. Landes, *Bogactwo i nędza narodów. Dlaczego jedni są tak bogaci, a inni tak ubodzy*, Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA S.A., Warszawa 2008, s. 19.

⁶ J. M. Blaut, *The Theory of Cultural Racism*, „Antipode: A Radical Journal of Geography” 1992, Vol. 23, s. 294–296. Zob. również: N. Jacobs, *The Origin of Modern Capitalism and Eastern Asia*, Hong Kong University Press, Hong Kong 1958.

⁷ Zob. A. G. Frank, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, University of California Press, Berkeley 1998; Ph. Norel, *L'histoire économique globale*, Éditions du Seuil, Paris 2009.

podobnej, bo różniące się zaledwie w szczegółach był zdaniem F. Braudela rozwój targów, jarmarków, miast. Jego zdaniem obecność gospodarki rynkowej stanowi wprawdzie konieczny warunek wyłonienia się procesu kapitalistycznego, ale nie jest jeszcze warunkiem wystarczającym. Do tego niezbędna jest „odpowiednia organizacja społeczeństwa, która sprzyja długowieczności rodów i owej stałej akumulacji, bez której nic nie byłoby możliwe”⁸.

Akumulacja kapitału była starym zjawiskiem. Zdaniem Braudela, „gdy zaczyna się rewolucja przemysłowa, ma ona za sobą przeszłość bogatą w doświadczenia, i to nie tylko kupieckie”⁹. Początkowo przyjmował on postać kapitału ziemskiego, który jeszcze w latach trzydziestych XIX w. stanowił połowę angielskich zasobów, następnie kapitału handlowego, który w późniejszym okresie umożliwił kolonizację, później kapitału przemysłowego, warunkującego rewolucję przemysłową i wreszcie kapitału finansowego, który zdominował pozostałe postaci kapitału.

Powiększanie zasobów kapitałowych wymaga odpowiednich nakładów pracy. Na dużą rolę pracy w osiągnięciu sukcesu gospodarczego zwrócił uwagę m.in. Landes. Analizując spektakularny sukces powojennej Japonii, zauważył on: „Japończycy, tak jak Niemcy, zawdzięczają swe odrodzenie pracy, wykształceniu, determinacji”¹⁰. Przed II wojną światową w kraju tym panowało przekonanie, iż kontrola nad surowcami to warunek *sine qua non* potęgi i bogactwa i dlatego rozpoczęto działania wojenne. Po wojnie utracili wszystko i przekonali się, że surowce na konkurencyjnych warunkach można dostarczyć w każde miejsce na świecie.

Część umiejętności technicznych Japończycy nabyli dzięki temu, że producenci z innych krajów najmowali japońskie firmy w charakterze podwykonawców produkujących wyroby (zegarki, części samochodowe), które bardziej rozwinięty kraj sprzedawał jako swoje. Wiele rozwiązań skopiowano i uczono się je ulepszać. Do tego doszła etyka pracy zespołowej – charakteryzowała się wydajnością, a pracownicy i kadra kierownicza dzielili się pomysłami, zwracano uwagę na najdrobniejsze szczegóły, by uniknąć błędów¹¹.

Podobnie jak Adam Smith, wielu autorów zwraca uwagę na rolę handlu zagranicznego, który była podstawą sukcesu średniowiecznej Wenecji, a w późniejszym okresie również Genui, Portugalii, Holandii, Anglii. Zdaniem Braudela, „handel dalekosiejący to nie wszystko, stanowi on jednak etap konieczny do osiągnięcia wyższego poziomu zysku”¹². Ze względu na duże wówczas ryzyko takiego

⁸ F. Braudel, *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek. Gry wymiany*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1992, s. 559.

⁹ F. Braudel, *Kultura materialna... Czas świata*, s. 564.

¹⁰ D. S. Landes, *Bogactwo...*, s. 527.

¹¹ A. Gordon, *Nowożytna historia Japonii. Od czasów Tokugawów do współczesności*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2010, s. 339.

¹² F. Braudel, *Kultura materialna... Gry wymiany*, s. 560.

handlu, stopy zysku nierzadko były bardzo wysokie (niekiedy sięgały kilkaset procent i więcej), by zachęcić kupców do angażowania się w taką działalność¹³.

Historycy zwrócili uwagę również na to, iż zyski z wymiany handlowej nie były równo rozłożone. Jedne kraje radziły sobie lepiej niż inne. Podstawowa przyczyna leżała w tym, że korzyści komparatywne nie były takie same dla wszystkich i że niektóre rodzaje działalności gospodarczej były bardziej lukratywne i produktywne¹⁴.

2. Czynniki geograficzne – przy wyjaśnianiu zacofania niektórych regionów wskazuje się często w literaturze na czynniki geograficzne i klimatyczne¹⁵. Na początku XX w. ze śmiałą koncepcją wystąpił E. Huntington, który uszeregował cywilizacje, badając zależność między środowiskiem geograficznym a działalnością człowieka¹⁶. Odcinając się od jego poglądów, David Landes zauważył, iż istotnie bogate kraje leżą zazwyczaj w strefach umiarkowanych, zwłaszcza na półkuli północnej, ubogie zaś w tropikach i strefach podzwrotnikowych. Gorący, tropikalny klimat negatywnie wpływa na pracę w takich warunkach (stąd sješta podczas największego upału w środku dnia), sprzyja rozwojowi pasożytów i chorób, powoduje trudności w uprawie roli (ze względu m.in. na niekorzystny rozkład opadów w ciągu roku). Ponadto, kraje tropikalne są często nawiedzane przez klęski żywiołowe – powodzie, huragany i susze¹⁷.

Zdaniem Erica Jonesa, Europa miała więcej szczęścia. Zimy są na tyle mroźne, by trzymać w szachu czynniki chorobotwórcze i zarazy, zaś równomierne rozmieszczenie opadów sprzyja uprawie roli. Dzięki sprzyjającemu środowisku Europejczycy mogli pozostawić większe obszary lasów i ugorów i nie musieli daleko szukać pastwisk. Hodowane przez nich zwierzęta były większe i silniejsze niż w innych częściach świata. Ludzie byli wyżsi i sprawniejsi fizycznie, nie trażyli ich w zasadzie pasożyty typowe dla Chin i Indii. Zdrowsi Europejczycy dłużej żyli i pracowali, wykorzystując prawie cały swój potencjał¹⁸.

Landes słusznie zauważa, iż błędne byłoby założenie, że czynniki geograficzne przesądzają o ludzkim losie. „Wpływ ten można ograniczyć, można je obejść, choć zawsze płaci się za to jakąś cenę. Kluczem jest nauka i technika:

¹³ Już Pliniusz Starszy zwracał uwagę, że produkty indyjskie, pieprz czy korzenie sprzedawane były w Rzymie po cenie stokrotnie wyższej od ceny produkcji. Thomas Mun stwierdził w 1621 r., iż srebro eksportowane do Indii zwraca się pięciokrotnie, natomiast w 1398 r. wino *chianti* transportowane z Toskanii do Mediolanu zwiększało swoją cenę trzykrotnie, *ibidem*, s. 144.

¹⁴ D. S. Landes, *Bogactwo...*, s. 583.

¹⁵ Zob. m.in. J. L. Fischer, *The Role of Natural Resources in Economic Development*, Williamson & Buttrick, Englewood Cliffs 1955; R. Lütgens, *Die geographischen Grundlagen und Probleme des Wirtschaftslebens*, Franckh, Stuttgart 1955.

¹⁶ E. Huntington, *Civilization and Climate*, Yale University Press, New Haven 1915.

¹⁷ D. S. Landes, *Bogactwo...*, s. 40.

¹⁸ E. Jones, *European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia*, Cambridge University Press, Cambridge 1981, s. 332–333.

im więcej wiemy, tym więcej można zrobić, by zapobiec chorobom i stworzyć lepsze warunki do życia i pracy¹⁹.

Na istotną rolę geografii w rozwoju gospodarczym i wynalazczości technicznej Europy zwrócił uwagę Paul Kennedy. Zauważył on, iż krajobraz Europy był w znacznym stopniu rozczłonkowany i zróżnicowany łańcuchami gór i wielkimi puszciami, co sprzyjało władzy zdecentralizowanej²⁰.

Zróżnicowany klimat Europy wpływał na różnorodność produktów, a to z kolei sprzyjało rozwojowi ich wymiany. Regularna wymiana handlowa, dokonywana na duże odległości, sprzyjała rozwojowi na skalę międzynarodową systemu listów handlowych, systemu kredytowego i bankowego. Europejska ekspansja przyniosła rozległe i trwałe korzyści, wzmagała i ugruntowała dynamizm rozwojowy państw uczestniczących w podboju ekonomicznym regionów pozaeuropejskich. Pozytywnym aspektem owej rywalizacji handlowej i kolonialnej był rozwój nauk ścisłych i technicznych, wynikający z tej ekspansji i konkurencji.

3. Czynniki technologiczne – średniowieczna rewolucja gospodarcza w Europie związana była z innowacjami w technice uprawy roli²¹. Zastosowaniu ulepszonych technik towarzyszyło zintensyfikowanie upraw i przejście z systemu dwupolowego na trójpolowy. Zwiększyło to wydajność ziemi, dzięki czemu można było hodować więcej zwierząt gospodarskich, a te z kolei dostarczały więcej nawozu. Ponadto większa produktywność w wytwarzaniu żywności oznaczała uwolnienie rąk do pracy, które mogły znaleźć zajęcie w innych dziedzinach – rzemiośle, usługach czy w późniejszym czasie w przemyśle. Gospodarczą ekspansję średniowiecznej Europy pobudziła cała seria organizacyjnych innowacji i adaptacji, z których większość została zainicjowana oddolnie i upowszechniała się przez naśladownictwo.

Historycy zwracają uwagę również na kwestię umiejętnego wykorzystania wynalazku, podając wiele sugestywnych przykładów: koło wodne (rozwoj młynarstwa, przemysłu wełnianego, kowalstwa i browarnictwa)²², okulary (przedłużenie okresu pracy wykwalifikowanych rzemieślników), zegar mechaniczny (większa dyscyplina pracy), druk (utrwalenie i rozpowszechnienie się wiedzy) i proch (zdobycie przewagi wojskowej) umożliwiły Europie zdobycie przewagi, mimo iż dwa ostatnie wynalazki zostały odkryte w Chinach²³. Ponadto postęp

¹⁹ D. S. Landes, *Bogactwo...*, s. 2–34.

²⁰ P. Kennedy, *Mocarstwa świata. Narodziny – rozkwit – upadek. Przemiany gospodarcze i konflikty zbrojne w latach 1500–2000*, Książka i Wiedza, Warszawa 1994, s. 31–45.

²¹ Zob. R. M. Hartwell, *Economic Growth in England Before the Industrial Revolution: Some Methodological Issues*, „The Journal of Economic History” 1969, Vol. 29, No 1, s. 13–31; J. Gimpel, *La révolution industrielle du Moyen Âge*, Seuil, Paris 1975; E. M. Caru-Wilson, *An Industrial Revolution of the Thirteenth Century*, „Economic History Review” 1941, Vol. XI.

²² F. Braudel, *Kultura materialna... Czas świata*, s. 510–513.

²³ D. S. Landes, *Bogactwo...*, s. 67–77.

w budowie statków i sztuce żeglarskiej umożliwił Europejczykom odkrycie i eksploatację nowych terytoriów²⁴.

W jeszcze większym stopniu wynalazki przyczyniły się do rewolucji przemysłowej. Pociągnęły za sobą szybki wzrost wydajności pracy, a wraz z nią – dochodu na osobę. Ze względu na wielką liczbę i różnorodność innowacji nie sposób ich podsumować, ale wszystkimi rządziły trzy zasady: Po pierwsze, maszyny – szybkie, regularnie pracujące, precyzyjne – zastąpiły siłę ludzkich mięśni. Po drugie, energia nieożywiona zastąpiła ożywioną, zwłaszcza z wynalezieniem maszyn zamieniających ciepło na pracę, co stworzyło możliwość prawie nieograniczonej podaży energii. Po trzecie, zastosowano nowe surowce, występujące w nieporównanie większej obfitości. Minerale i tworzywa sztuczne zastąpiły substancje pochodzenia roślinnego i zwierzęcego²⁵.

Nowa technika pociągnęła za sobą gwałtowny spadek kosztów i cen oraz szybki wzrost produkcji i konsumpcji. Skutkiem tych przemian była pogłębiająca się przepaść między nowoczesnymi krajami przemysłowymi a tymi, które pozostały w tyle. Analizując gospodarki europejskie, Derek Aldcroft zauważył, iż w 1750 r. różnica w dochodzie na osobę między Europą Zachodnią (bez Wielkiej Brytanii) a Wschodnią wynosiła ok. 15%, w 1800 r. nieco ponad 20%. W 1860 r. osiągnęła już 64%, a w pierwszych latach XX w. – prawie 80%²⁶. Jeszcze większa polaryzacja nastąpiła w stosunku do krajów, które później określono mianem Trzeciego Świata²⁷.

Rozwój techniki nie byłby możliwy bez postępu w dziedzinie kształcenia. Historyk francuski Pierre Chaunu zauważył, iż to nie przypadek, iż rewolucja przemysłowa zbiegła się w czasie z masową alfabetyzacją wieku Oświecenia. Bardzo wczesne przyswojenie mechanizmów czytania i pisanie oraz przyswojenie złożonych struktur intelektualnych ułatwiło przekazywanie umiejętności zawodowych: „rzemieślnik, który umie czytać, szybciej zdobywa i łatwiej przyswaja sobie umiejętności, którymi odtąd łatwiej się posługuje”²⁸.

Również Landes zwrócił uwagę, że tylko w Europie nauka w nieporównywalnie większym stopniu przyczyniła się do postępu dzięki zinstytucjonalizowaniu eksperymentu i twórczej wymianie wiedzy pomiędzy uczonymi z innych krajów, choć w dużej mierze sprzyjały temu kwestie kulturowe i względna homogeniczność kontynentu. Trzy główne przesłanki sukcesu to autonomizacja,

²⁴ J. Delumeau, *Cywilizacja Odrodzenia*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1993, s. 150–154.

²⁵ *Ibidem*, s. 216–217.

²⁶ D. H. Aldcroft, *Europe's Third World. The European Periphery in the Interwar Years*, Ashgate, Aldershot 2006, s. 17–39.

²⁷ Zob. P. Kennedy, *Mocarstwa świata...*, s. 149–150.

²⁸ P. Chaunu, *Cywilizacja wieku Oświecenia*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1993, s. 28.